

«ҒӘРИП-АШЫҚ» ДӘСТАНЫНЫҢ ХАЛЫҚ БАҚСЫЛАРЫНАН ЖАЗЫП АЛЫНЫҒЫ ХӘМ БАСПАДА БАСЫП ШЫҒАРЫЛҒЫ

М.М.Есебаев – *филология илимлери бойынша философия докторы, доцент*

Әжанияз атындағы Нәкіс мәмлкетлик педагогикалық институты

Таянч сўзлар: достон, жиров, бахши, қадимий, этнография, миллий, маънавий, қисса айтувчи, хотираси яхши кишилар, кубиз, дутар, фольклор, вариант, версия.

Ключевые слова: эпос, сказитель, бакши, древний, этнография, национальный, духовный, рассказчик, внимательные люди, кобиз, дутар, фольклор, вариант, версия.

Key words: epic, storyteller, bakhshi, ancient, ethnography, national, spiritual, narrator, attentive people, gobiz, dutar, folklore, variant, version.

Кирисиў. Қарақалпақ халық дәстанларын илимий басқыштан үйрениў жумыслары ХХ әсирдиң 30-жылларынан басланып, елеге шекем өзиниң әҳмийетин жойтпай қиятырған миллий әдебиятымыздың баслы мәселелерин шешиўде тийисли мағлыўматлар бере алатуғын дәрежедеги өзгешеликтери менен бахалы. Әсиресе, өткен әсирдиң тоқсаныншы жылларында жүз берген жәмийетлик өзгерислер, өз миллий ғәрезсизлигимизге ерисиў менен пайда болған жаңа жәмийетлик талаплар, миллий сана-сезимлерди, үрп-әдет, дәстүрлеримизди, руўхый мәдениятымыздың ҳасыл дүрданаларын қайта тиклеў ең зәрүрли машқалалардың бири болып табылады. Усындай бир пайтта қарақалпақ халық дәстанларына дыққат аўдарылыў, олардың көп қатламлы тарийхый көп дәўирлик мазмунларын миллий идеологиямызды жетилистириў хәм беккемлеў ушын, руўхый мәдениятымыздың қәлиплесиў хәм раўажланыў жолларын анықлаў ушын пайдаланыў жаңа илимий шешимлер үстинде жумыс ислеўге кең мүмкиншиликлер жаратып береді. Бундай ийгиликли ислерди орынлаўда да миллий руўхый дүньямыздың ең салмақлы түрлериниң бири, ерте дәўирден бери халқымыздың тәғдири менен байланысly қәлиплесип қиятырған көркем халық аўызеки дәретпелери, солардың ишинде қарақалпақ халық дәстанларының салмағы өз алдына.

Президентимиз 2019-жылы 7-апрельде Термиз қаласында болып өткен «Халық аралық бақсышылық өнери» фестивалындағы билдириўинде халықтың әсирлер бойы жыйнап бизге жеткизген фольклорына былайынша баха береді: «Инсаният жаратқан бийбаха мәденият дүрданалары ең дәслеп хәр қандай миллеттиң фольклор өнеринде жыйналғаны хәммемизге белгили. Түрли халықлардың миллий өзлигин, олардың тили хәм турмыс тәризи, дәстүри және үрп-әдетлерин сәўлелендиретуғын бақсышылық көркем өнери улыўма адамзат мәдениятының ажырылмас бөлеги сыпатында хәммемиз ушын қәдрили – деп атап өткен еди [1].

Ҳақыйқатында да, фольклор дәретпелерин, соның ишинде, халқымыздың бир неше әсирлик бай мийрасы есапланған халық дәстанларын көздиң қарашығындай асырап абайлаў, оны заман талабына ылайық изертлеўлер алып барыў, дүньяға танытыўды бүгинги күни дәўирдиң өзи талап етпекте.

Әдебиятлар анализи хәм методология. «Юсуп хәм Ахмет» дәстанларының Хорезм варианты венгер тюркологы Х.Вамбери тәрәпинен оның «Чигатай этюдлары» мийнетинде немец тилине аўдарылып 1911-жылы басылып шығады [2:15-16]. Жийемурат Бекмухаммедовтан «Алпамыс» дәстанын жазып алады. А.А.Диваев тәрәпинен 1901-жылы Ташкентте қарақалпақ хәм рус тиллеринде жәрияланады [3:40]. «Едиге» жырын, «Шежирени» ески араб алфавити менен қарақалпақ тилинде, «Қобланның» қысқаша мазмунын рус тилинде 1916-1917-жаллары Ашхабадта басылып шығады [4:29]. Ә.Шамуратов тәрәпинен 1939-жылы Қуламет жыраўдан «Шәрьяр» дәстаны жазып алынды

хәм 1940-жылы басылып шығарылды [6:24-25]. Қурбанбай жыраўдан «Қырк қыз», «Қурбанбек», «Шийрин Шекер», «Ер қосай», «Ҳажы гирей» дәстанларын хәм Әбдимурат жыраўдан «Мәспатша» дәстанын, Қаражан бақсыдан «Дәўлетиярбек» дәстанларын жазып алған [7:97].

Қарақалпақ фольклоры бир әсирдиң ғана жемиси емес, ал оның пүткил тарийхы менен бирге жасап, пайда болып қиятырған дәретпелер. Бул дәретпелер узақ дәўирлер даўамында халықтың талабын қанаатландырып, оның мәпине хызмет ететуғын көркем дәретпелер шын мәниде халық шығармалары болып табылады. Қарақалпақ халқы өзиниң басып өткен тарийхый жолында көп ғана көркем аўызеки дәретпелерин дәретип, әўладтан-әўладқа, аўызеки түринде устаз шәкирт жолы менен хәм жазба китабый ямаса кәтиплер тәрәпинен көширилип, усындай хәр түрли усуллар менен жеткерип келинди. Қарақалпақ халқының усындай бай халық аўызеки көркем дәретпелерин жыйнаў, жазып алыў хәм үйрениў дүнья илимпазларының қызығыўшылығын өзине тартты.

XVIII әсирдиң орталарынан баслап орыс илимпазлары қарақалпақ фольклоры үлгилери менен қызыға баслайды. Муравин хәм Гладышевлар 1740-41-жыллары Орскиден Хийўаға кетип баратырғанда жол бойы қарақалпақлар арасында этнографиялық жазыўлар жүргизеди. Қарақалпақларға тийисли материалларды П.Рычковта жазып алады. 1857-58-жыллары қазақтың белгили илимпазы Ш.Ұәлиханов қарақалпақлар арасында болып, бир неше фольклорлық шығармалар жазып алыў менен қарақалпақлардың қосықшылық өнерин жоқары бахалайды. Художник, жазыўшы Н.Каразин «Хаял патшалығы ҳақында ертеке» Шымбайда турыўшы бир кемпирден жазып алды хәм оны рус тилинде 1875-жылы «Древняя и новая Россия» деген журналдың III томында басылып шығады. Қарақалпақлар арасында кең таралған «Юсуп хәм Ахмет» дәстанларының Хорезм варианты венгер тюркологы Х.Вамбери тәрәпинен оның «Чигатай этюдлары» мийнетинде немец тилине аўдарылып, 1911-жылы басылып шығады [2:15-16]. Қарақалпақ халық аўызеки әдебиятының үлгилери биринши мәрте жазып алынып, жыйнала баслады хәм хәр түрли баслымлерда шығарып жәрияланып барылды.

ХХ әсирдиң басларына келип рус хәм жергиликли илимпазлар тәрәпинен қарақалпақ халқының тарийхы, мәденияты, социаллық турмысы этнографиясы менен бирге жасап қиятырған фольклорлық материалларын жыйнаў, әсиресе, солардың ишинде, жыраў-бақсылардан дәстанларды жазып алыў ислери қызғын алып барылды. Дәслепкилерден болып фольклорист-этнограф А.А.Диваев (1858-1935) Әмиўдәрья бөлиминиң начальниги К.И.Разгонов арқалы сол ўақыттағы Төрткүл волосында жасаўшы қарақалпақ жыраўы Жийемурат Бекмухаммедовтан «Алпамыс» дәстанын жазып алады. А.А.Диваев тәрәпинен 1901-жылы

Ташкентте карақалпақ хәм рус тиллеринде басылып шығарылды [3:40].

Н.Дәўқараевтың мийнетинде карақалпақ халық аўызеки әдебиятын жыйнап алыўда рус алымларының мийнетин жоқары бағалайды. Карақалпақ халық аўызеки дәретпелерин соның ишинде халық дәстанларын жыйнаўға үлкен итибар береді. Ол өз мийнетинде: «А.Росси́кова Төрткүлде хәр түрли адамлардан жазып алған бирнеше карақалпақ ертеклерин 1901-жылы рус тилинде жәриялайды. 1905-жылы профессор Мелюранский «Едиге» жырының қырғызша-карақалпақша вариантын бастырып шығарады. 1913-жылы А.А.Беляев Төркүл, Нөкис, Шымбай, Қоңыратта болады. «Едиге», «Қоблан», жырларын, «Шежирени» хәм басқа да фольклорлық материалларды жазып алады. Булардан «Едиге жырын, «Шежирени» ески араб алфавити менен карақалпақ тилинде, «Қобланның» қысқаша мазмунын рус тилинде 1916-1917-жыллары Ашхабадта бастырып шығарады» [4:29] деп корсетеді. Бул халық дәстанлары хәм халық аўызеки дәретпелери жазып алынып, баспада жәрияланыўы жағынан үлкен әхмийетке ийе болды. Себеби, дәстан сол дәуирдеги жыраўлардың жанлы атқарыўшылық шеберлигин сөйлеў тилин үйрениўде хәм халық мәдениаты менен турмысын, үрп-әдетлерин хәм халық дәстүрлерин үйрениўде бай мағлыўматлар береді.

1934-жылы Москвада Жазыўшылар аўқамының биринши съезди өтилиўи менен, онда М.Горькийдің баянатында хәм съездеги шығып сөйлеген сөзинде «миллеттиң азы-көби таланттың сапасына тәсир етпейди... майда миллетлердің де дүньяға белгили көркем шығармалар бергенлери көп... өз фольклорыңызды жыйнаңлар, сақлаңлар, көркем сөздің сағасы фольклорда... Сулайман Стальскийдей халық талантларына ғамқорлық қылыңлар» [5:34] – деген ғәплери Карақалпақстанда да миллий мийрасқа хұрмет пенен қараўға хәм оларды жыйнаўға үлкен имканиятлар есигин ашты. 1929-30-жыллары жоқ етилген миллий жазба мийрасларды ел ишинен қайтадан жыйнаў, жазып алыў, және де жергиликли баспа сөзлерде жәриялаў басланды. Соның ишинде миллий дәстанларымызды бақсы, жыраўлардан жазып алыў хәм оларды баспада басып шығарыў күннің актуал мәселелерине айланды.

Усындай халық дәстанларын жыйнаўда Н.Дәўқараев, А.Бегимов, Қ. Айымбетов, О.Кожуров, Н.Жапақов, Ә.Шамуратов, Х.Тәжимуратов, С.Мәўленов, Ш. Хожаниязовлардың басламасы менен фольклорлық үлгилердің хәм революцияға шекемги шайырлардың дәретпелерин жыйнаў қолға алынды.

1930-жыллары Н.Жапақов, С.Мәўленов пенен бирге «Қоблан» дәстанын Есемурат жыраўдан жазып алып, 1941-жылы жәрияланады. Қ.Айымбетов атақлы Өгиз жыраўдан 1934-жылы «Алпамыс» хәм Ерполат жыраўдан «Едиге» дәстанларын жазып алып, 1937-жылы биринши рет Москвада жәрияланады. Н.Жапақов тәрәпинен «Халық ертеклери хәм қосықлары» деген фольклор үлгилери жәрияланады. Ә.Шамуратов тәрәпинен 1939-жылы Қуламет жыраўдан «Шәрьяр» дәстаны жазып алынды хәм 1940-жылы басылып шықты [6:24-25]. Сондай-ақ, дәстанларды хәм басқада халық аўызеки әдебиятына тийисли болған материалларды жыйнаўда көп мийнет еткен С.Мәўленов пенен Ш.Хожаниязовлар Карақалпақстан аймақларында көп экспедицияларда қатнасып олар Қурбанбай жыраўдан «Қырк-кыз», «Қурбанбек», «Шийрин Шекер», «Ер қосай», «Хажы гирей» дәстанларын хәм Әбдимурат жыраўдан «Мәспатша» дәстанын, Қаражан бақсыдан

«Дәўлетиярбек» [7:97] дәстанларын жазып алған. Буннан басқа 20 дан аслам халық дәстанларын жазып алғандығы мәлим.

Талықлаўлар хәм нәтийжелер. Карақалпақ халық дәстанларының бир түри «ашықлық» яғный лиро-эпикалық дәстанлар. Бул дәстанлар карақалпақ халқы арасында әзелден кең таралып, оқылып, атқарылып киятырған дәстанлардың бири болып есапланады. «Ғәрип-ашық» дәстаны карақалпақлар арасында аўызша хәм китабий, қолжазба көширме хәм тағы басқа да түринде таралып келген.

Карақалпақ әдебияттануы илиминиң тийкарын салыўшы Н.Дәўқараев 1950-жылларда жазып питкерген «Карақалпақ әдебияты тарийхының очерклери» деген изертлеўинде: «Карақалпақлар арасында Ташкент, Самарканд, Қабулда, Бухарада басылып шыққан китаптар тарала баслайды. Булардың ишинде «Юсип-Ахмет», «Ғәрип-ашық», «Саятхан-Хәмре», «Хұрлиха-Хәмра», «Гөрүғлы», «Юсуп-Злейха» қусаған дәстанлар менен бир қатар Наўайы, Физулий, Машраб, Мақтумқулы қусаған шайырлардың шығармалары да тарала баслайды. Бул дәстанлар карақалпақлар арасына XVII әсирден кейин, әсиресе XIX әсирдің ишинде түркменлер, хорезм өзбеклери арқалы баспа түринде ямаса қолжазба түринде таралған. Карақалпақ бақсылары карақалпақ халқының жағдайына ыңғайластырып өзлеринше өзгерислер киргизип айтқандығын атап өтеді. Бул дәстанлардың көпшилигин бақсылар карақалпақлардың арасында XIX әсирдің ишинде узак жасаған түркменлердің атақлы бақсысы Сүйеўден хәм Хорезмли өзбек Ешбай бақсыдан үйренген, солардың стили менен айтады» [8:223-224] – деп жазады. Бизге тийкарынан дәстанлар жыраўлар, бақсылар, қыссаханлар хәм айырым қатықулақ адамлар арқалы жетип келді. Дәстанның дөреген хәм таралған географиялық территорияда басқа халықлар менен әзелден бирге жасап киятырған карақалпақ халқының да «Ғәрип-ашық» дәстанының дөрелиўи менен қәлиплесиўинде теңдей үлесиниң бар екенлиги айқын көзге түседі. Дәстанның хәзирги қолда бары тоғыз нускасы жазып алынғын. Мысалы: Дәстан 1960-жылы Карақалпақ мәмлекетлик баспасында Х.Тәжимуратов тәрәпинен таярланып жарық көрген нускасы жетилискен варианты деўге болады. Х.Тәжимуратовтың ескертиўине қарағанда бул нусканы 1930-1934-жыллары атақлы бақсы Ешан Қосполатовтан жазып алған. Оған қосымша сол ўақытлары лапызы хәм қысса оқыў манерасы менен көпшиликке танылған Балтабай қыссахан дегеннің қол жазба нускасынан да пайдаланылған [9:124]. Өзбекстан Илимлер Академиясы Карақалпақстан бөлими, китапханасының қол жазба фондында карақалпақ бақсыларынан жазып алынған, соның менен бирге қол жазба халында тараған «Ғәрип-ашық», «Саятхан-Хәмре», «Ашық-Нәжеп» дәстанларының бир неше вариантлары сақланады. Мысалы, «Ғәрип-ашық» дәстанының белгили карақалпақ бақсылары Жапақ Шамуратов, Әмет Тарийхов, Нарбай Көшекеновтан жазып алған үлгилери, Нөкис қаласында турыўшы Абутов Хәбиб-назардан, К.Медетовтан, сондай-ақ Қоңырат районында жасаўшы Балтабаев Юлдаштан алынған қысса халындағы карақалпақ кәтиблери көширип қайта ислеген нускалар жүдә бағалы материаллар екенин айтыў керек [10:263].

Халық аўзында дәстанның көп нускалары болған, бирақ тилекке қарсы булардың барлығын жыйнап жазып алыўдың илажы болмаған. Деген менен бар мүмкиншиликтен пайдаланып тек 9 варианты жазып

алынған. Солардың 3 варианты баспада басылып халыққа инам етилді. Дәстанның хәзирги қолда бары тоғыз нұсқасы жазып алынғын. Мысалы: Дәстан 1960-жылы Қарақалпақ мәмлекетлик баспасында басылып шықты. Х.Тәжимуратов тәрәпинен таярланған хәм 1930-1934-жыллары атақлы бақсы Ешан Қосполатовтан жазып алған. Усы вариант «Ғәрип-ашық хәм Саятхан-Хәмре» дәстаны менен қосылып 1985-жылы қайта басылып «Қарақалпақ фольклоры»ның XIV томында шықты [11:136]. Қарақалпақ фольклорының 27-42 көп томлығында, Нөкис «Илим» баспасы 2011-жылғы басылымында «Ғәрип-ашық» дәстанының Амет Тарийхов вариантын Н.Камалов 1959-жылы жазып алған.

Усынан кейинги 57-66 көп томлығы, Нөкис «Илим» баспасы 2013-жылғы басылымында «Ғәрип-ашық» дәстанының Қазы Мәүлик варианты басылып шықты. 1927-жылы жазып алынған, араб имласынан көширген А.Хәбибуллаев. Хәзир усы үш вариант баспада басылып шықты хәм қалған алты варианты Өзбекстан Илимлер Академиясы Қарақалпақстан бөлими, қитапханасының қол жазба фондында сақлаулы турыпты.

Еле баспада басылып шақпаған 6 варианты бар хәм редакорланып баспаға таярланғанлығы менен қол жазба фондында сақлаулы тур. Бул қолжазба 1955-жылы Рейим Қайыпназаров тәрәпинен «Ғәрип-Шасәнем»

деген атама менен жазып алынған. 2004-жылы Баўетдинова Сәпиўра тәрәпинен баспаға таярланған.

Нагимов Кәрим жыраўдың қызы Замираның қолында сақланған вариантының көширмеси С.Бахадирова тәрәпинен жазып алынған. К.Медетов варианты бар, баспаға таярлаған А.Календерова. Нарбай Кошекенов варианты 1911-жылы жазып алынған. Жапақ бақсы Шамуратов варианты, А.Жамалов тәрәпинен жазып алынған варианты хәм Хабибназар Абутов вариантлары баспаға таярланыўы менен қалып кеткен.

Жуўмақ. Жуўмақлап айтқанда, усындай уллы бақсылардың минсиз хызметлери арқалы халық дәстанлары, халық намалары, халық қосықлары болған миллий мәдениет, әдебий, тарийхий мийрасларымыз сақланып қалынды. Бул дәстанлар белгили пидайы илимпазларымыз тәрәпинен бақсы, жыраўлардан ўақтында жазып алынып, баспада басып шығарылды хәм илимий айланысқа түсирди.

Бүгинги күни «Ғәрип-ашық» дәстанының қарақалпақша вариантларының мазмуны, сюжети, мотивлик уқсаслығы хәм өзгешеликлерин үйрениў, соның менен бирге басқа туўысқан халықлар версиялары менен салыстырмалы үйрениў изертлеўин күтип турған әхмийетли мәселелердин бири болып табылады.

Әдебиятлар

1. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзёевнинг халқаро бахшичилик санати фестивали очилишига бағишланган тантанали маросимдаги нутқ. / «Халқ сўзи», 2019 йил, 7-апрел.
2. Максетов Қ. Қарақалпақ халқының көркем аңызкеи дәрәтпелери. – Нөкис: «Билим» 1996.
3. Диваев А.А. Алпамыс батыр. Сборник материалов для статистики Сыр-Дарьинской обл. том X. – Ташкент: 1901.
4. Дәўқараев Н. Шағармаларының толық жыйнағы 2-том. – Нөкис: «Қарақалпақстан», 1977.
5. Пахратдинов Ә, Алламбергенов К, Бекбергенова М. XX әсир қарақалпақ әдебияты тарийхы. – Нөкис: «Қарақалпақстан», 2011. 34-б.
6. Максетов Қ. Қарақалпақ халқының көркем аңызкеи дәрәтпелери. – Нөкис: «Билим», 1996.
7. Максетов Қ. Қарақалпақ фольклористикасы. – Нөкис: «Қарақалпақстан», 1989.
8. Максетов Қ. Дәстанлар жараўлар бақсылар. – Нөкис: «Қарақалпақстан», 1992.
9. Алымов А. Қарақалпақ лиро-эпикалық дәстанлары. – Нөкис: «Қарақалпақстан», 1983.
10. Максетов Қ., Тәжимуратов А. Қарақалпақ фольклоры. – Нөкис: «Қарақалпақстан», 1979.
11. Максетов Қ. Қарақалпақ фольклористикасы. – Нөкис: «Қарақалпақстан», 1989.

РЕЗЮМЕ. Қарақалпақ халқы ўзининг кениб ўтқан тарихи йўлида кўпгина бадий йўлида халқ оғзаки ижодини яратиб, авлоддан авлодқа, оғзаки шаклда, устоз-шоғирд йўли билан ва ёзма китобий шаклда хәм етказиб келди. Ушбу мақолада аждодларимиздан мерос бўлиб қолған «Ғариб-ошиқ» достонининг халқ оғзидан, бахшилардан ёзиб олиниши, йиғилиши ва нашрда чоп этилиши ўрганилади. Ушбу бугунги фольклоршунослик илмида долзарб масалалардан бири ҳисобланади.

РЕЗЮМЕ. На протяжении своего исторического пути каракалпакский народ создавал множество художественных народных устных произведений, передавая их из поколения в поколение, устно, через учителей и учеников, а также в письменной книжной форме. В данной статье рассматривается запись, сбор и публикация эпоса "Гариб-ошик" унаследованного от наших предков, из уст народа и сказителей. Это один из важнейших вопросов в современной фольклористике.

SUMMARY. Throughout their historical journey, the Karakalpak people have created numerous artistic folk oral works, passing them down from generation to generation, orally, through teachers and students, and in written book form. This article discusses the recording, collection, and publication of the "Garib-oshiq" epic, inherited from our ancestors and passed down from the mouths of the people and storytellers. This is one of the most important issues in modern folklore studies.

ПОЭЗИЯДА ФИЛОСОФИЯЛЫҚ ПИКІРЛЕРДИ БЕРІЎ УСЫЛЛАРЫ

В.М.Хайтбаева – ассистент оқытыўшы

Әжинияз атындағы Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институты

Таянч сўзлар: фалсафа ва адабиёт, Шарқ фалсафасы, адабиёт фалсафасы, бадий концепция, дидактик-фалсафий лирика, Махтумкули ижоди.

Ключевые слова: философия и литература, Восточная философия, философия литературы, художественная концепция, дидактико-философская лирика, творчество Махтумкули.

Key words: philosophy and Literature, Eastern Philosophy, Philosophy of Literature, artistic concept, didactic-Philosophical lyrics, the works of Magtymguly

Кириснў. Философия менен әдебият бир-бири менен тығыз байланыслы. Жәмийет, инсан хәм тәбият,

жаратылыс, дүнья, турмысты субъектив түсиндириў лирикалық қахарман позициясын аңлаў менен басқа